

БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ МАСЕЛЕЛЕРИ

2013-2020-жылдардын аралыгында Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында айтылгандай мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана көп тилдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстандын элинин биримдигинин негизги фактору болуп эсептелет. Мамлекеттик тилди билүү Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана милдети болууга, анын коомдук турмушка активдүү катышуусун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктаган стимул болууга тийиш.

В Кыргызской Республике на 2013-2020-г.г. главным фактором устойчивого развития национальной стратегии государственного языка является усиление объединяющей роли языка и развитие единства народов Кыргызстана. Знание государственного языка является обязанностью каждого гражданина и стимулом в определении позиций каждого гражданина в Кыргызской Республике, его активное участие в общественной жизни страны и способность участвовать как партнер.

In the Kyrgyz Republic for the period 2013-2020-y.y. main factor of sustainable development of the national strategy of the State language is to strengthen the unifying role of language and the development of the unity of peoples of Kyrgyzstan. Knowledge of the State language is the duty of every citizen and to motivator in determining the positions of every citizen of the Kyrgyz Republic, its active participation in the public life of the country and the ability to participate as a partner.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 1-июлундагы № 155 “Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы менен тил саясатын өнүктүрүүнүн биринчи кезектеги чаралары жана артыкчылыктары аныкталган /1/. Ушундан улам президентибиз А.Атамбаев көптөн бери маселе болуп келген кыргыз тилин жөнгө салуу жана аны өнүктүрүү, калыптандыруу жарлыгына кол койгондон бери көзгө көрүнөрлүк даражада бир топ жакшы ийгиликтер жаралууда. Тилекке каршы, көйгөйлүү маселелер да катарлаш болууда.

Алсак, акыркы жылдары биздин республиканын бардык тармактары: экономика, илим-билим, маданият, айыл-чарба, энергетика, жаратылыш ж.б. боюнча кызыкдар ишкерлер, өнөктөштөр, туристтер арбын катташууда. Келген меймандарды таң калдыруучу нерсе -кыргыздар өздөрү кыргызча сүйлөбөй, орусча сүйлөшүп иш алып баргандыгы. Турмуштук байкоолор боюнча баамдасак, кыргыз кааласа, таптаза, нукура сөздөр менен эркин, кенен-кесири сүйлөй алат, жөн гана өзүн заманбап көрсөткүсү келип, орусчалап «давай» же «окей» деп калышат. Мындан сырткары «керексиз терминдер», сленгдер, аталыштар биздин эне тилибизге залакасын тийгизип, ыплас сөздөр кеңири жайылып кетүүдө. Ушундай маселелер тилибизди сактоодо жана өнүктүрүүдө өз таасирин тийгизүүдө. Натыйжада төмөнкүдөй суроо жаралууда: коомдук телекөрсөтүүлөрдө, гезит беттеринде, интернет булактарында ирээтсиз, биздин аң-сезимди ээлеп келе жаткан бөтөн сөздөр жана түшүнүктөрдү кандай кылабыз?...Жөнөкөй эле мисал, “Азаттык” телеберүүсүндө “Ыңгайсыз суроолор” деген көрсөтүүдөн “Азаттык үналгысы” деп бакыйта жазылган жазууну дайыма көрүп таң каламын. Өз ичимден: “Мүмкүн үналгыга жаздырып алып көрсөтүп жаткандыр” деп ойлонгонум менен, сүйлөп жаткан адамдарды экрандан көрүп өз оюма өзүм каршы чыгамын. Акыры чыдамым кетип, өз оюмду ортого салууну эп көрдүм. Анда эмесе дагы бир жолу “үналгы” деген эмне, ал термин бизге

кайдан келген? Биз ушул терминди туура колдонуп жүрөбүзбү? Ушул жөнүндө мисалдарды келтире кетейин. Ар бир жерде бардык улутка орток болуп калган терминдер бар. Андай терминдерди күчкө салып өзгөртүүгө болбойт. Мисалы, үналгы – магнитофон, микрофон- үнбергич, сыналгы – видео камера деп баарын туш келди которуп, таңуулай берсек, кыргыз тилинин келечеги кандай болот деген ойго келесин... Биздин сөзүбүзгө, сүйлөмдөрүбүзгө көптөгөн терминдерден сырткары кыскартылган атоолор: SMS, Wi-Fi сыяктуу тез эле сүңгүп кирип жатат. Күнүмдүк турмуш-тиричилигибизде айрым колдонуп жүргөн сөздөргө көңүл бурсак, мисалы «отличник», «староста», «лифт», «болванка», «флешка» деген сөздөрдөн тышкары «эдвайзер», «марчендайзер», «промоутер» деген сөздөр пайда болуп, эл арасында кеңири тарап кеткени да байкалып келет. Кыргызчага которулган сөздөрдү айтсаң, таң калып, түшүнбөгөндөр да бар, мисалы оргума-фонтан, үкөк-витрина, жол чырак-светофор экенин билишпегендер да арабызда бар. Бул жаңы термин сөздөр көбүнчө массалык-маалымат каражаттарынын тилинде колдонулбаса, жалпы эл, мурдагы варианттарын колдонуп жатат. Термин сөздөрдүн мына ушундай абалы, тилибиздин алдыда турган проблемалары, терминдерибиз кандай жол менен өнүгүшү керек, эртеңи кандай болот деген суроолорду илимий, тарыхый жактан терең изилдебей туруп, шашылыш түрдө кабыл алуу ийгиликке алып келбээрин, ар кандай чаржайыттуулукту жаратарын көрсөтүп турат... *Кыскача жыйынтыктап айтканда, кандай гана термин болбосун төмөнкү шарттарга жооп бере алгыдай болушу зарыл:*

а) ар бир терминдин бирдей системада, бирдей тартипте болушу, аныкталышы, түзүү методикалары жана терминдерге коюлуучу талаптар да сөзсүз адис окумуштууларыбыз тарабынан сунуш кылынып, такталышы тийиш.

б) термин белгилүү бир дисциплинадагы бир маанини, бир түшүнүктү гана билдириши керек.

в) ал сөздүн семантикасы түшүнүктүн маанисин толугу менен туюндура алгыдай болушу зарыл.

г) терминге коюлуучу бир маанилүүлүк, дал келүүчүлүк, системалуулук, кыскалык, тактык ж.б. сыяктуу талаптар окуу-педагогикалык колдонмолордун котормолорунда, бардык басма сөз беттеринде жана терминологиялык сөздүктөрдүн сөздөрүндө

Ушундай көрүнүштөрдүн натыйжасында мамлекеттик тил канчалык деңгээлде биздин өлкөбүздө өз кызматын аткарып келүүдө деген суроо туулат. Өлкөбүздө жарлыктар, токтолдор топ-тобу менен чыгып жатканы менен, мамлекеттик тил бир жикке салынып, ирээтке келгени сезилбей эле кандайдыр бир түшүнүксүз терминдер, атоолор менен толуп бара жатат. Республикабыздын Президенти А.Атамбаевдин жогоруда атап өткөн жарлыгынын негизинде Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн 2020-жылга чейин иш-чаралардын планынын алкагында коомдук жайларда кыргыз тилинде көрнөк-жарнактардын пайда болгондугу кубандырат. Бирок сапаты жагынан абдан аксап жатканы ачыктан-ачык эле байкалып калууда. Алсак, маршруттук каттамдардагы райондордун, көчөлөрдүн атылыштары «туш келди которулуп», анысы аз келгенсип кыргызга тийиштүү «ң,ү,ө» тамгалары бурмаланып жазылып жаткандыгы жанды кейитет. Кур сөз болбос үчүн мисалдар менен тастыктай кетейин: Мисалы – тамдын боорунда уй сатылат деп жазып коюшкан, бул эмне дегени?... уй – корова же дом сатылып атабы деген ойго келесин, «торот уйу» деген жазуу андан бетер кыргызча жазылганганбы же кандайча түшүнөөрүңдү да билбейсиң. Ал эми бардыгыбыздын назарыбызды бурган маршруттук каттамдардагы орус элинин «Кольцевой» деген сөзү «Айланма» же «Тегеренме» деп эки жактуу которулуп жүрөт. «Дарактын жумшагын курт жейт, элдин жумшагын бөтөн эл жейт» дегенге чейин жетип калдык окшойт. *Адатабыздай эле коомдук отурум-жыйындарда кыргыздардын сан-эсеби көп болгонуна карабастан, айрым биздин аткаминерлер: «Мен Советтер Союзунда орусча сүйлөп, орусча билим алсам, эмне кылайын» деп кесе жооп берип, орус тилинде баяндамасын таңуулайт. «Мамлекеттик тил мыйзамы кыргыздарга гана эмес, жалпы кыргызстандыктарга таандык, ал баарыбызга бирдей тиешелүү» деп экс-президентибиз Р.Отунбаеваны өтө курч, калыстык айткан кеби бар /2/. Кыргыздын кыргызча үйрөнүп*

атканын угуп, аны мактап калабыз, бул кыргыз үчүн «уят» экенин четке кагып койгондой сезилет. Паспортуңда кыргыз улуту деп жазылып, кыргызча сүйлөй албаса, окуп-жаза албаса, андай кыргыздын биздин коомдогу орду кандай?.... Тескерисинче, канадалык же европалык чет элдик жаран Кыргызстанга келээр алдында кыргызча аз да болсо үйрөнүп, 1 жылга жетпей эле кыргызча түшүнүп, сүйлөп, ал гана эмес улуттук аспаптарда күү чертип, улуттук тамаш-аштарыбызды ылгабай жеп жүргөнүнө күбө болуп жүрөбүз. Биз кыргыздар «халал» дебей «адал-арам» деген түшүнүктөр менен жеткиликтүү деле түшүндөрү алабыз. Орус, англис тилдеринен кирген бөтөн сөз жана түшүнүктөрдөн сырткары, эми араб тилинде болгон сөздөр менен коомдук аң-сезимди бурмалап жатышат. Ислам түшүнүктөрүн чечмелеп, түшүндүргүсү келсе, кыргыз тилинде мазмунун түз түшүндүрүп, ашыкча сөздөрдү киргизүүнүн кажети жок.

Башка элдин өкүлдөрү кыргызча сүйлөп турса, эмне берерибизди билбей, жетине албай калпагыбызды башына кийгизе салабыз, аларды мактап-жактап калмай адатыбыз да бар эмеспи. Ошол эле учурда кыргыз жеринде киндик каны тамган 80 ашуун ар улуттардын өкүлдөрү да «киргиздерден» кем калышпай, мамлекеттик тилди жерип, үйрөнгүлөрү келбейт. Бир аз кыргыз тил маселесин козгоп койсоң, «улутчул» деген көз-караш менен жемелей башташат. Алар «улутчулдар эмес», тескерисинче алар «улутмандар», ордуна козголуп, кош колдоп учурашып, төрүн бошотуп берген, балдарынан аяп, катып жүргөн ашын дасторконго жайып, мейманын сыйлаган **кыргыздар** эмеспи.

Котормо маселеси азыркы күндө эң орчундуу маселелердин бири. Анткени, тилдин бузулуусуна, маанисиз, чаржайыт сөздөр менен сүйлөмдөрдүн кеңири жайылышына котормолор да өз «салымын» кошууда. Алсак, күнүмдүк турмушта бизди жандап жүргөн көрнөк-жарнактар менен жазуулардан сөз кылалы. Биздин көңүлдү бурган маселе - бул көрнөк-жарнактардагы кечиримсиз каталыктар. Өзгөчө илинип турган жарнактар, ошондой эле теледен көрсөтүлүп жаткан, мазмуну бурмаланып, сөзмө-сөз которулган кыргызча сүйлөмдөр. Азыр жарнамалардан «саркеч» деген терминдин "модалуу" дегендей мааниде колдонулушун жолуктуруп жүрөбүз. Саягы Токтогулдун «Алымкан» деген ырындагы «Саркечтеп сайган жоолугуң,...» деген саптардан улам айтылып калган. Бул терминди чечмелеп көрөлү. Жоолуктун саймасын сары кечте, б.а. күүгүм кирип калган мезгилде сайган дегенди түшүндүрөт. Негедир бизге «модалуу» деген түшүнүк менен таңууланып калды. Демек, "саркеч" деген модалуу деген маанини бербейт. Сөздүн маанисин унутулуп жана туура эмес колдонулууда. Мындан эки жыл мурун Россиянын көрүнүктүү актёрлору катышкан “Любовь-морковь” деген бир тасма тартылган эле. Албетте, ал тасма биздин кинотеатрларга да келди жана Кыргыз Республикасынын Тил мыйзамына ылайык тасманын атын кыргыз тилине которуу зарылчылыгы менен “Сүйүү-сабиз” болуп которулуп, борбордук көчөлөрүбүздүн биринде илинип турду. Ушундай ат менен тасма Ахунбаев жана Абдрахманов көчөлөрүнөн кесилишинде бир канча күн илинди. Анан эле бир күнү “Күйүү-сүйүү” болуп өзгөрүп калды. Эми бул көчөлөрүбүздө илинген эң одоно каталардын бири. Мындан башка деле көчөлөрүбүздө, мекеме-жайларыбызда кездешкен каталар сансыз. Анда бул каталардын бир канчасынан мисал келтирели: “Открытие заграничных страниц—Паспортка чет олкого чыгуучу бет ачуу” деп коомдук жайда бакыйып жазылып тургандыгы үчүн эч ким жооп бербейт. «Мейли» деп отуруп кыргыз тилибизге кам көргөндүн ордуна кечирилгис мамиле жасап келүүдөбүз, ушундайча жол менен тилдин тазалыгына жана тактыгына залака тийип жатканына жооптууну табуу кыйын.

Дагы бир көйгөй – бул эл алдына чыгып: барайлы, карайлы, угайлы деген айрым эл башкарган аткаминерлердин кыргыз тилибизге болгон жосунсуз жоруктарына эмне кылаарыңды билбейсиң. Эл алдында чыгып сүйлөөрдүн алдында даярдык көрүп коюу кыйынбы... Мамлекеттик иш-чаралар, жыйындар өтүп жатканда, айрыкча чет элден меймандар менен болгон жолугушууда негедир аткаминерлер кыргызча сүйлөбөй, адатынча орус тилинде кайрылышат. Айрым чет элдик делегациялар таң калышат экен, «эмнеге кыргыздар өз тилинде сүйлөшпөйт» деп. Ошондуктан, ар бир «мен кыргызмын» деген адам өз тилинде таза, так жана мазмундуу сүйлөй билүүгө биринчи кезекте өзүнөн, өз үй-бүлөсүнөн баштоого мезгил жетти.

Баарыбызга маалым болгондой расмий жазылыштар жана аталыштар биринчи кезекте мектеп, ата-эне адамдын кеп маданиятын калыптандырат, анын сөзгө болгон мамилесин түзүп берет. Көпчүлүктүн көңүлүн бурган көчөлөрдүн аты жазылган көрнөктөр тууралуу сөз кылсак ар түрдүү ойго батасын. Акчаны үнөмдөшкөндүктөнбү же башка бир себептенби, бир эле тактага орусчасын дагы, кыргызчасын дагы жазышат. Жөн жазбай, бири-бирине улап, учкаштырып жазышат. Мисалы, «Улица Лермонтова көчөсү», «Улица Баха көчөсү». Ушундан улам азыркы кыргыздар «Лермонтова көчөсү», «Баха көчөсү» деп туура эмес айтып жатышат. 70 жыл өтсө да Кыргызстанда орусча бойдон сакталып, эч өзгөрүүсүз айтылып, иш кагаздарына, тарыхый булактарга жазылып келе жаткан географиялык аталыштар андан бетер ойго салат. Мисалы, баарыбызга маалым болгон «Покровка» деген аталыш өлкөбүздүн 4 облусунда бар экен. Кайсы «Покровка» тууралуу сөз болуп атканын билүү кыйын. Кесе айтып, аталыштарды «кыргызча жазалы» демилгеси үчүн бир катар мекенчилдер иштен куулган. Ошондуктан аша чаап атат деген кептен алыс болуш үчүн, жөн гана жергиликтүү калк, өзгөчө биздин аксакалдар аймактын, жер-суунун тарыхый аталышын кайтарып берүүнү суранып - «тарыхый адилеттүүлүккө жетүүнү көздөп атабыз» деп жер-суулардын аталыштары менен байланышкан көп маселелерди жеңил чечсе болот. Коомубуздун ар кандай тармактарындагы жаңы терминдердин пайда болушу, мурдагы кызматтык аталыштар өзгөртүлүп, «губернатор», «мэр», «аким», «координатор», «оператор» сыяктуу сөздөр менен алмаштырылды. Россиянын артынан ээрчүүнүн дагы чеги бар го. Алсак «область» деген сөздүн туура кандай айтарыбызды билбей калдык: область бул эмне – дуванбы, аймак, чөлкөм – деги кайсынысы туура экенин эч ким билбейт... же болбосо «Область науки» болсо «илим тармагы» контекст боюнча түшүнүү керектиги айкын болуп турса, анда «облус» деген вариант туурабы. Азыркы учурда кайсы бир жарандарда, айрыкча илим жаатындагы адистерде, кандай гана болбосун башка тилден келген сөздөрдү сөзсүз кыргыз тилине которуш керек деген жаңылыш ойлор пайда болууда. Медициналык, юридикалык, техникалык атайын терминдердин баарын которуунун кажети жок. Эл аралык стандартка ылайык айтылган варианты менен колдонсо, биз үчүн жеңил болот. Ашкере которуп, анысы аз келгенсип бир жиктүү эмес, ар кандай диалектилик айырма менен которулган сөздөргө кездешип жүрөбүз.

Жогоруда белгиленген бир катар маселелерди системалуу түзүлгөн иш-чаралар менен чечсе болот, атап айтсак – тилди үйрөнүү бала бакчадан баштап, үй-бүлөдөн, мектептен улантылып, ЖОЖдо терең өздөштүрүү менен өз кесибинде кыргызча, орусча, англисче жакшы билсе, ашыкча болбойт. Тил маданиятын көтөрүүдө театр, басма сөз, теле-радио кызматкерлеринин, журналисттердин өзгөчө кыргыз тилчи мугалимдердин ролу зор. Анткени нукура адабий тил мектепте үйрөтүлөт. Келечектеги бир кесип ээсин, Кыргызстандын бир атуулун туура жазууга жана туура сүйлөөгө үйрөтүү – мугалимдин колунда. Ал эми ар бир инсан бир тилди үйрөнүүдө башка бир тилди жерип, четке какпай, тескерисинче, көп тил билүү менен заман талабына жооп берген кесипкөй боло тургандыгын негизги максат катары кабыл алуусу абзел. 2014-ж. 25-27-июлда өткөн «Мекендештер» форумуна катышкан биздин кыргыз мекендештерге баа берсек болот, айрым биздин жердештерге караганда кыргыз тилинде сүйлөө деңгээлдери абдан жогору экендигине күбө болдук. Көйрөндүк кылбай эле, таптаза кыргызча сүйлөшүп, ашыкча терминдерди колдонбой, нукура кыргызча сүйлөгөндөн тышкары араб, түрк, англис, корей тилдерин өздөштүрүп алган ийгиликтүү мекендештерибиз менен сыймыктансак боло тургандыгын баамдадым. Форумдун катышуучуларынын көпчүлүгү 3-4 чет тилдеринде сүйлөөдөн тышкары компьютердик технологияны жакшы билип, кыргыз элинин нукура салт-санаасын ыйык тутуп, өзгөчө баалап-барктап, «кыргызстандыкмын деп» сыймыктануу менен өздөрүн көрсөтө алышты. Сүйлөө маданияты – эл маданияты дегендей, кайсы тилде сүйлөбөйлү, ошол

тилдин көркөм сөз каражаттарын толук пайдаланып, башка тилден үйрөнүп алган сөздөрдү, артыкбаш терминдерди аралаштырбай, өз ой-пикирибизди так, тилдик нормага ылайык, көркөм, уккулуктуу жана жеткиликтүү кылып түшүндүрүп берүү акыл-оюбуздун күзгүсү, маданияттуулугубуздун көрсөткүчү болуп эсептелет.

Мамлекетибизде кыргыз тилин өнүктүрүү, тил байлыгын сактап калуу боюнча алгылыктуу программалар иштелип чыкканы менен көрүнүктүү жылыштар сезилбей жаткандыгы ачуу чындык. Бардыгы барып каржы маселесине барып такалат. Мамлекеттик тилин үйрөнүүгө акысыз бардык шарттар түзүлүп, кыргыз тилине болгон муктаждыкты жаратуу менен биз кыргыз тилин өнүктүрүүнү жетишээрлик деңгээлге көтөрө алабыз.

Ал эми глобалдашуу доорунда, өзгөчө инновациялык технологиялардын дүркүрөп өсүп жаткан заманында биз, жалпы эле кыргызстандыктардын тилеги – көп тил билгендиктен утушка ээ болуу менен компьютерди терең өздөштүрүп, заман талабына жооп бергенге кадам шилтөө керектиги шексиз. Ошону менен катар мамлекеттик тилдин келечегин ойлоп, келечек муунга туура, так үйрөтүп, кылымдарга сактоого чакырат элем.

Адабияттар тизмеси

1. www.mamtil.kg
2. Журнал «Шоокум» №4 (56) апрель, 2011-ж. 34 б.
3. «Кыргыз тили» гезити №17-18, 20-сентябрь 2011-ж. 2 б.